RI JO'ÖB' TZÜ

bonifacio suy tum/
désirée iturbide

Ejemplar de archivo

universidad rafael landívar
instituto de lingüística

RI JO'ÖB' TZÜ

texto: bonifacio suy tum

ilustraciones: désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990

JUB'ËQ' UTZIBALIL WE WUJ

Le je'likataq ch'ob'oj xuq le je'likataq chol tz'ib', ri kitiköm, kawexäm käm ri eqawi', eqajolom chkech ri ekikotz'i'jal ekixuma'lil; are jün sipanïk nïm ub'antajik pa wä' we qa'amaq' Guatemala. Jün jastäq ri nim ub'antajik, cher tajin kaq'awachïx kumäl ri a'jsaqa taq k'oxomanelab xuq a'jjuch' a'jxaq are chi kakib'än salowël taq chak.

Chema pa taq k'u wä' we q'ij kamik ri', ri solowël chak b'anöm chrïj taq le ojër taq ch'ob'oj xuqe le ojër taq chol tz'ib', sib'aläj nïm tob'anäq wï. Ma xkowinïk xujäq jün b'ë, are chi wä' we nimaläj eta'mab'al ri', utz käya chi chkech ri emi'al, k'ajol pa taq ri tijob'äl ib'.

Are chi xa jewä, käb'an kowinem cher le ak'al, mi'al k'ajol; ma kutäs ta rib' chrij ri qas uwokaj xuq chrij taq le jastäq le nima'q taq ub'antaji pa le ramaq'. Are chi kaya'b'ex uchoq'äb' ri chak, ri majim chrij le tijonïk pa ke'ëb' ch'ab'äl; chkech ri ak'alab' mayab' pa wä' we amaq' Guatemala. Xjaqatäj chi k'u utz'ib'axïk jalajüj taq xuj chïk ri xkib'ina'aj: "Ojër taq ch'ob'oj, Ojër taq tzijob'enïk rech amaq' Guatemala". Wä' we jalajüj täq wuj ri', k'o ch'ob'oj, k'o tzijob'enïk xuq k'o b'ix chpam, ri kichi'm k'an taq ri eqatat qanan pa wä' we amaq' Guatemala. Kariqatäq k'üt pa ke'ëb' ch'ab'äl, pa kich'ab'al winäq mayab' xuq pa kaxlän tzij. Ri chomanïk apamoq chrïj utz'ib'axïk taq wä, we wuj ri'm are käban uk'utik xuq uchokonsab'exik pa taq ri ja rech tijobäl kük ak'alab'. Ma xuq xa k'u ne rumäl wä', we wuj ri' xmuch utza'm pa kajib' tanaj, ma are nu k'u tzïj ri ujunab'il ri reta'mab'al xuq uch'ab'äl ri ak'al.

We unuk'umaxïk we wuj ri' xtzirïk, xa maltyox chech ri utob'anik ri Agencia para el Desarrollo Internacional de los Estados Unidos, cher sib'aläj nïm ri utob'anik xuya'ö. Rumäl wä' sib'aläj kojmaltyoxïn chkech ri a're'.

Colección "Lirica y narrativa tradicional de Guatemala", 29
Serie K'iche', 2. Primer nivel
Directora de la colección: *Guillermina Herrera Peña*
Directora de recopilación: *Julia Becker Richards*
Editor: *Moris Polanco Barrera*
Recopilación y transcripción: *Bonifacio Suy Tum*
Ilustración y diagramación: *Margarita Ramírez*
Levantado de texto: *Carlos Rodríguez*

Pa ri ojër täq q'ij kanöq k'o jün alä ri ameq'ël k'ate qas karäj b'inem chech are taq karilö kok ri sutz'. Pa jün q'ij k'u ri', ri alä xrilö chi xqaj ri jab' xuqe' xök ri sutz' xupatzala k'u rib' te k'u ri'xb'enlob' pa b'inem pa täq ri k'ache'laj, b'inem qas kub'anö are taq k'ate karil stäq läj ch'ïn taq juyüb' e k'o pa ri nimaläj k'ache'laj, xub'ananëj k'u uka'yik xuq karilö teq'etöj uchi' ri staq läj juyüb'.

Ri alä xrilö chi jewä' ub'anöm ri stäq läj juyüb', xub'än jun kowilalj animä xök b'i chpam, k'ate k'u kerïl e job' alab'om e k'o chpam, xu'ch'ab'ëj k'üt jewä' xub'ij chkech:

--Ab'omab', jas tajïn kib'anö? xuq jawijë' kixb'e wï? --xchä'. Ri alab'om xkitzalïj uwäch utzij ri alä xkib'ij:

--Ri öj xa kojb'e na pa jün qab'ë pa näj chi juyüb' --xechä'.

--We ta kiwäj lä' kinteri' te ne b'i ïn chiwij --xchä' ri alä.

--Ale, toq'öb' awäch rï' alä: öj näj kojb'e wï we b'a katb'ek xäq si akamik rï' kariqä' --xechä' ri alab'om.

Xe'l b'i chwäch ri alä xo'k pa ri juyüb'.

Ri alä karilö chi jerï' xb'an chech, xukoch'ochëj uwäch xterï' b'i chkij, xopän kük' xuta toq'ob' chkech are chi kakiya ta b'a b'ë

chech kak'oji' kük'. Ri alab'om jek'uwä' xkib'ïj chech:

--Alä, ütz lä' katk'oji' quk', chema xa aj'ik katök wï --xechä' chech.

--Utz lä' --xchä' ri alä xkanäj kän kük'. Xuchaple'j ka'yob'em karilö chi ri upa ko'ch nojnäq chech säq q'än, käq, räx, q'eq'a taq atz'yaq xuqe choma'qa taq tzü tz'apitäl uwï' rük' pi'q.

Xya k'u jün nimaläj kaswe'l chech ri alä xb'ix chech chi chpam kutzäk wi ri kinäq' xüq xya ju sin läj ch'ïn k'o'x chech are chi kupajb'ëj rech ri kinäq ri kuya pa ri kaswe'l; chema rajawaxïk k'üt xäq jujün k'o'x k'uk'äq chpäm ri nima b'o'j. Ri alä xa xutze'ej ma xa jun ch'in k'o'x pa jün nimaläj b'o'j.

Pa rï jün q'ij rï' ri alab'om are kikojöm ri raxa taq atz'yaq xuq are e kitoröm kiwï' ri eraxa taq tzü, rumäl rï' ri sutz' sib'aläj muqulïk xuq sib'aläj jäb' upam.

Are taq xök ri aq'äb', ri alab'om are xekik'ama chla ri kaqa tzü loq te k'u ri' xkitör ri uwï'. Are taq xtör uwi' ri tzü kajusüs k'u jün nimaläj q'aq' xël b'i chpam xopän k'a chwäch ri kaj, xäq k'u si are chi' xuchaple'j wululem nimalaj kaqül ja xuq utz'ajlinëm nima'qa taq xkoyopa' chwäch ri nimaläj kaj, k'a pa ri usaqirib'al k'u rï' xkik'äm chi ri kaqa tzü te k'u rï' xkib'ij:

--Je b'a wä' kape awanimä, tzalija b'a loq, chab'ana b'a awulik loq'oläj wululem, tz'äjlinem --xechä'. Xäq k'u si are chï' kajusus ri q'aq' xël b'i chwäch ri kaj xopän pa ri tzü, te k'u ri' xuxlän ri kaqül ja xuqe ri xkoyopa'.

Are taq xsaqirïk xkikoläj ri raxa taq atz'yäq, te k'u ri' xkik'äm chi ri raxa tzü xkitor ri uwï' xkib'ij:

--Je b'a wä' kape awanimä, tzalija b'a loq, b'ana b'a awulik loq'oläj tew sutz', jäb', xaq k'u si are chi' katewtot ju sin läj kaqeq' utelem

jub'eq' sutz' xo'ponïk xo'k chpam ri tzü, xuq xäq k'u si are chi' xtani' ri jäb' xuq xël le sutz' puwi' ri uwachulew.

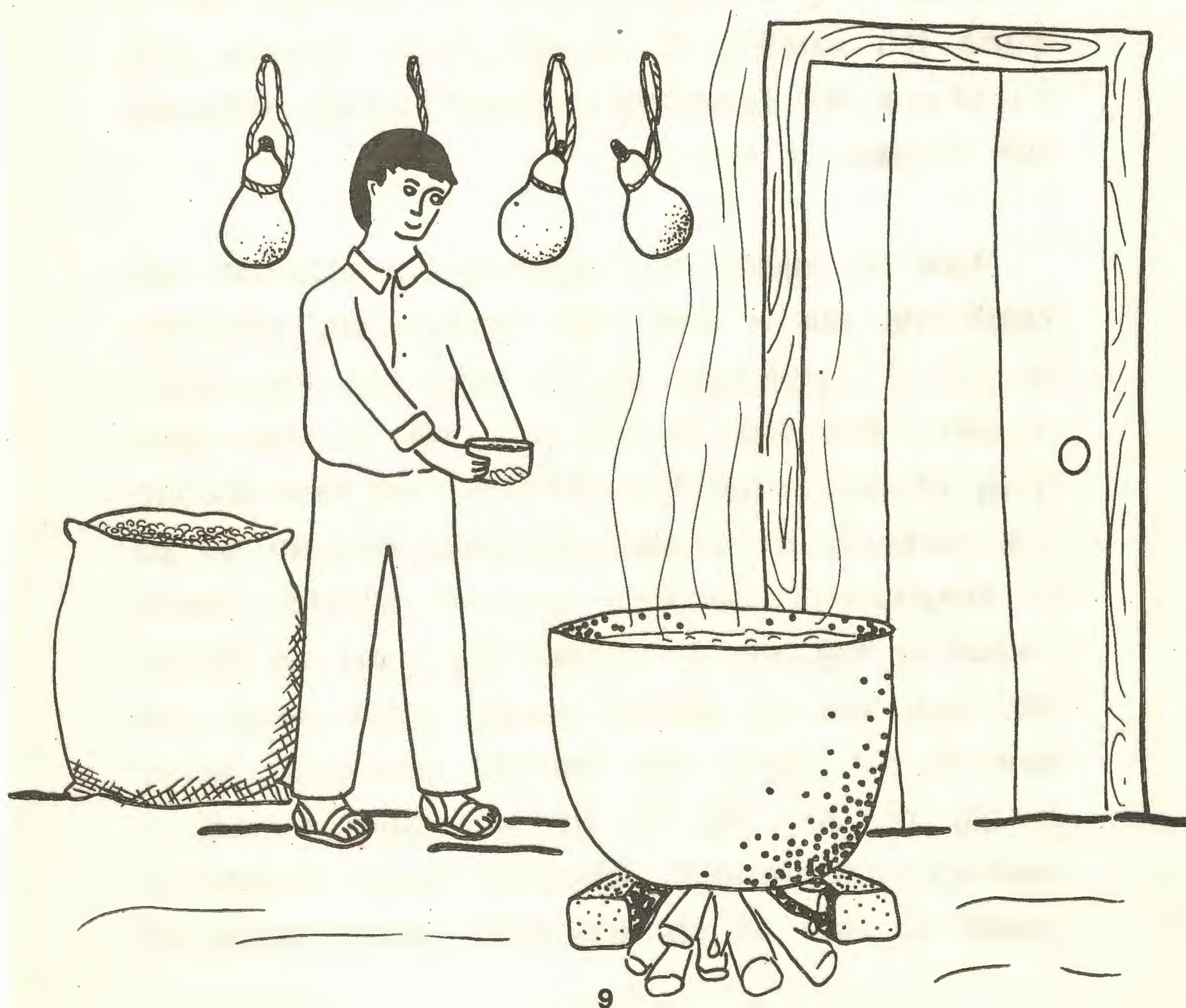
Are k'u xekiköj chï rï q'ana taq atz'yaq te k'u ri' xekik'ama chi ri q'ana tzü löq, xkib'ïj k'u chech rï alä chi kub'anala apan ri rikil mi ri are keb'e na pa b'inem.

Xkitör k'u uwi' ri q'ana tzü xäq k'u si are chï' kajumüm nimaläj kaqiq' xël la chpam xu'xekëj b'i ri alab'om chkaj xu'käm b'ik. Xäq k'u si jün q'ij rï' xub'än ri nimaläj kaqeq' puwi' ri uwachulew. Ri alä sib'aläj kumayijaj jasa jë' ri tajin karilö.

Are k'u ri alä are xoklöb' chub'anïk ri rikil, xuk'äq ri nimaläj b'o'j chwi' ri q'aq' xuk'äq ri uwa'al, te k'u rï' xuk'ama ri kinäq loq rachi'l ri k'ox, are taq xuk'äq ri jusin läj ko'x kinäq chpam ri b'o'j xäq k'u jün b'elejëb' lajüj kinäq' k'o chpam, rumäl lä' xub'ij chi la si ta k'ulo k'o kub'anö kuk'äq chi jün chi k'o'x ma le jun ma q'aläj ta xqaj wi chpäm ri b'o'j chech ri kinäq k'a jampa' xpulïn löq.

Ri alab'om are taq xkil ri xub'än ri alä, xkiyajö ma jasche ma kunimäj ta ri utaqkil ri kakiya'o.

Ri alä are taq tajïn kub'än ri rikil, kutö chi k'o tajïn kake'nik jub'eqa' k'u ri' xuchaple'j utz'arïk ri wä, ri alä si ta karaj rilöm uwäch jachinäq, chema man kakowïn taj ma tz'apitäl ri uchï ja kumäl ri alab'om.

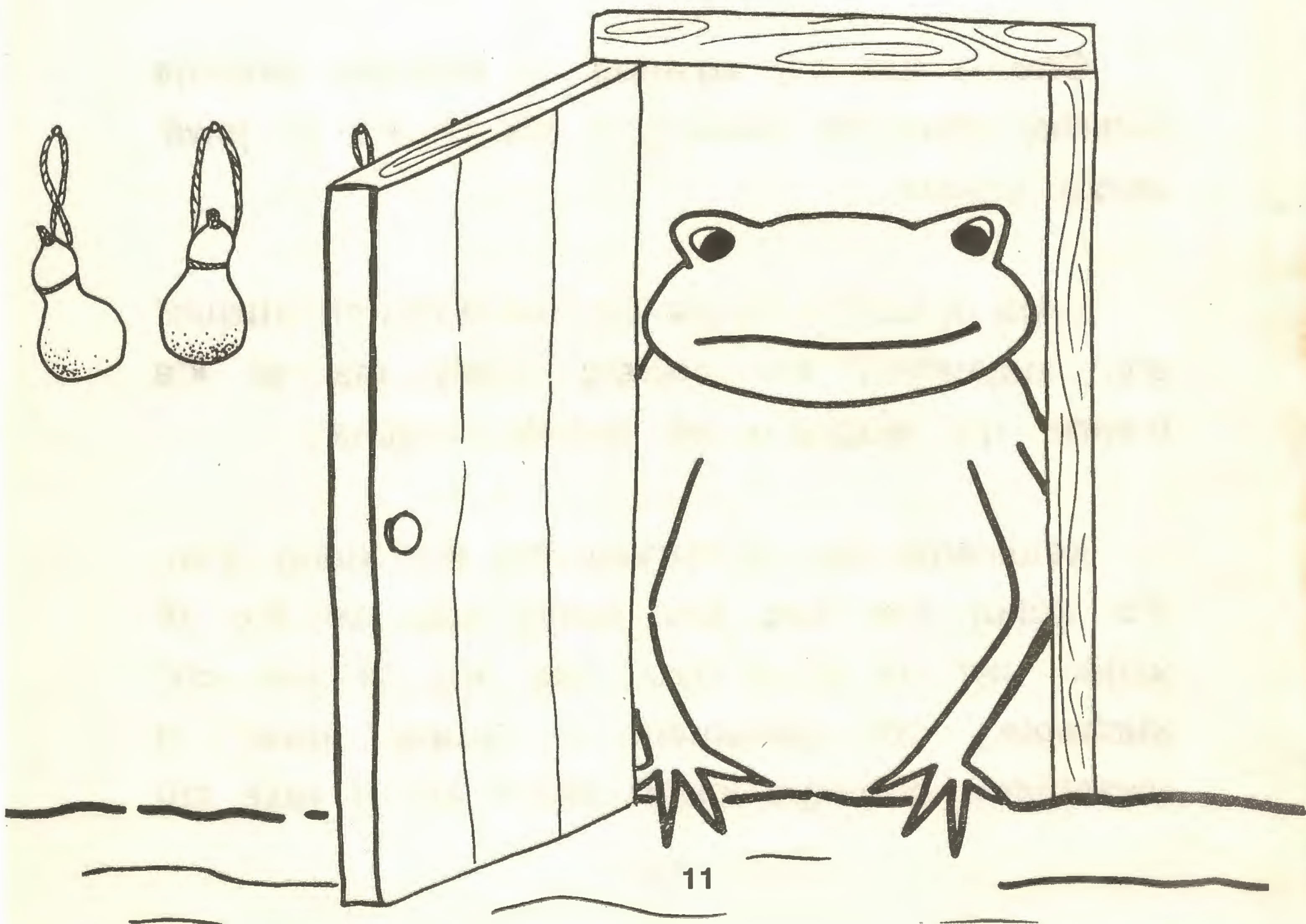
--We chinya'a kirikil ri alab'om kinwïl na rï' jachin ri keyo'wa kan ri kiwa --xchä' ri alä.

Are taq xo'k pa waïm ma q'aläj taj jachïn ri keyo'wa kan ri wä xäq k'ate' tunül chi pa ri kiweb'al. Are taq xkelej ri alab'om xekikoläj ri q'ana taq atz'yäq te k'u rï' xkik'äm chi ri q'ana tzü xkisik'ïj ri nimaläj kaqiq' chpam, xaq k'u si are chï' kajumüm ri nimaläj kaqiq' xoponïk xök chpäm ri tzü.

Che ri ukab' q'ij aq'anoq ri alab'om are xekik'ama chi ri saqa taq atz'yäq loq xekikojö, te k'u ri' xekik'ama chi ri saqa tzü loq xkitör ri uwi', xäq k'u si are chï' xël b'i jün utün q'aq' chpäm xopan k'a chwach ri kaj xuq xkowïn k'üt xu'xekëj b'i ri alab'om chkaj xu'k'äm b'i pa ri kiwa'katem. Jub'eq'a k'u rï' sib'aläj xsaqir uwäch le kaj, ma wi jub'ëq' sutz', ma wi jub'ëq' jäb' xuq ma wi jub'eq' kaqiq' k'olïk xane xäq xew ri q'ij xka'y rük' ronojël uchoq'ab' pa rï' ri q'ij rï'. Are k'u ri alä kï' karilö e mäj ri alab'om, rük' ronojël uchoq'ab' xutör ri uchi' ja jawijë' ri xuta wï chi k'o tajïn kake'n chwa ka'

chema are taq xutorö k'ate karilö xa jun nimalaj xpëq rok'ön la pa rï' ri ja ri', sib'aläj xuxi'j rib' xutz'apila kanöq.

B'enäq chi k'u ri q'ij ri' xo'pän ri alab'om chwäch ri ko'ch xekikolala ri saqa taq atz'yäq te k'u ri' xkik'amala chi ri saqa tzü xkisik'ij chi ri nimaläj saqil chpam, xäq k'u sï are chi' xqaj b'i ri q'ij xök ri aq'äb'.

Xkib'ïj k'u chech ri alä chi kuyala ri kirikil ma sib'aläj kenum chïk, ri alä xuk'amala k'u b'i ri rikil xuya'a chkech ri alab'om, chema are k'u ri wä maj, maj xaq are kiye'em, xeb'enlöb' k'u chrilik k'ate kakilö mäj chi b'anäl wä, xäq k'u si are xkichaple'j uyajïk ri alä ma xäq si are wi ajchak chech chi xutör ri uchi' ja --xechä'. Ri alab'om sib'aläj xeb'isonïk ma mäj chi kiwa, are k'u ri alä rük' oq'ej xub'ij chi ma kub'än ta chi jutij.

Che ri jün q'ij aq'anoq, ri alab'om mojo'qa saqiröq xewa'lijïk xkisik'ïj ri alä te k'u rï' jewä' xkib'ïj chech:

--Alä öj kojb'e na pa jün qab'e chech wuqüb' q'ij, mojawiye'j k'u chwe'q kab'ij ma si k'a b'enaq q'ij wuqub'ix wï kojulïk --xechä'.

Xekik'ama taq ri atz'yäq loq k'o xuköj q'än, k'o xuköj räx xuq k'o xuköj kaq, te k'u ri' xkitör uwï' ri q'ana tzü, xäq k'u si are chï' xuchaple'j chi jumumëm ri kaqiq' puwi' ri uwachulew, jub'eq'a k'u ri xkitör chi ri raxa tzü

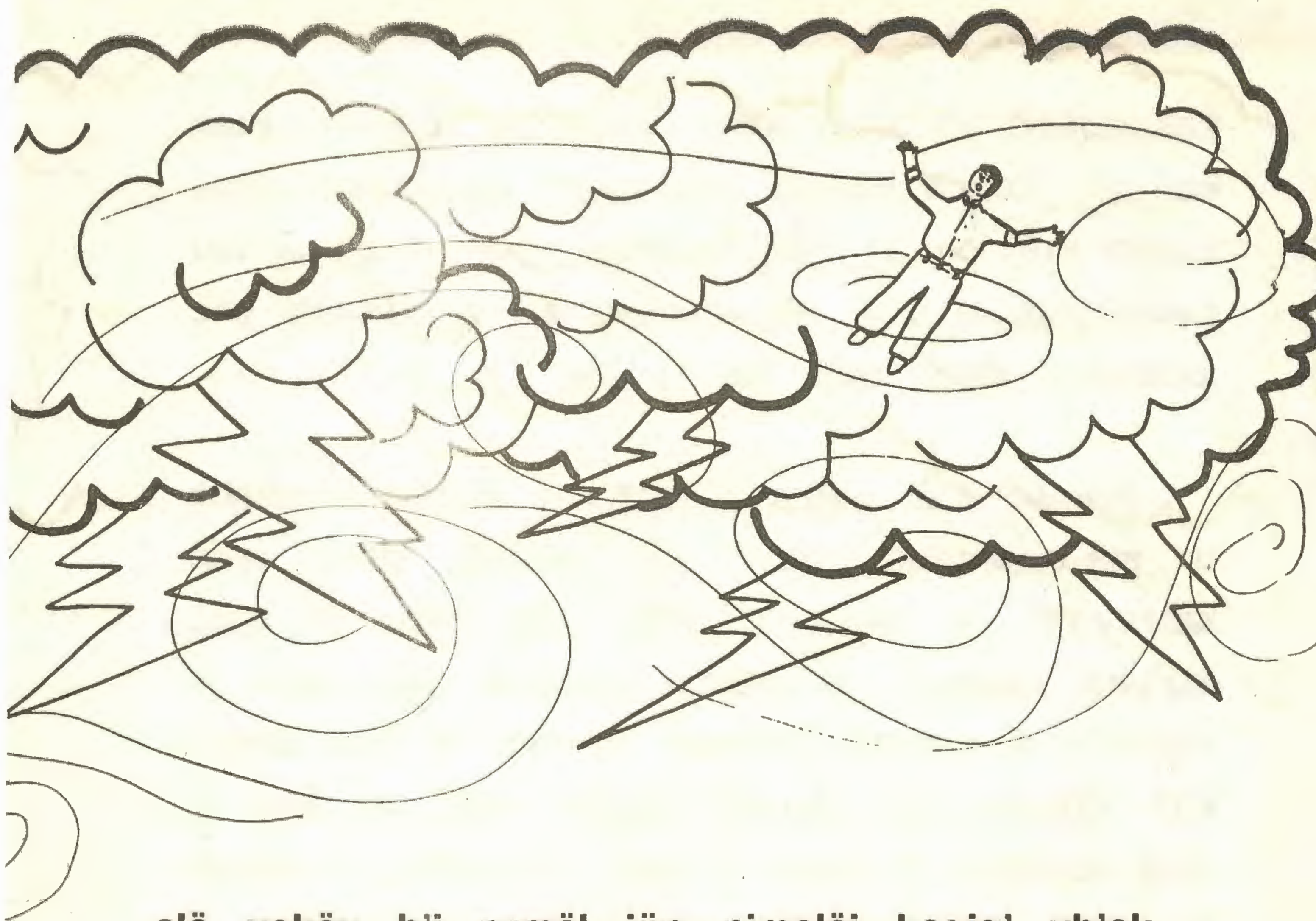
xäq k'u si are chï' xök ri sutz' xuq xpe ri nimaläj jäb' puwi' ri uwąchulew, k'isb'äl rech xkitör uwi' ri kaqa tzü', xäq k'u si are chi' xuchaple'j wululem kaqül ja xuqe reperob'em ri xkoyopä' xuq xäq k'u si are chï' xexekëx b'i ri alab'om rumäl ri kaqiq' xeb'ek.

Ri alä karilö jasa jë' ri kakib'än ri alab'om chwäch, xub'ij:

--La si ta k'ulo k'o kinriqö we ta kïnköj jün wech in le atz'yäq xchä' xb'enlobïk are xuk'ama la ri q'ëq atz'yäq loq xukojö, te k'u rï' xuk'äm chi ri q'eqa tzü xutör ri uwï', xäq k'u si are chï' kab'irïr nimaläj ke'ëb' raqän xpe puwï' ri uwachulew are k'u ri jäb' xuqe ri kaqiq' ri tajïn xpe puwï' ri uwachulew xa sib'aläj xpe uchoq'ab' xuqe ri sutz' xa sib'aläj xch'it chi na ri uq'equ'mal puwï' ri uwachulew, jub'eq'a k'u rï' ri

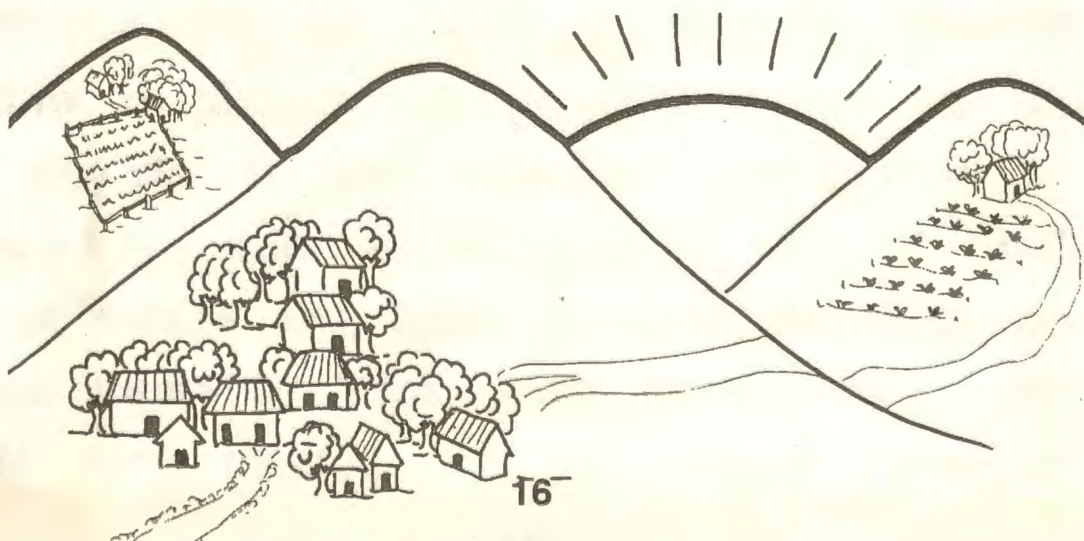

alä xekëx b'i rumäl jün nimaläj kaqiq' xb'ek.

Wuqüb' q'ij k'u rï' sib'aläj xib'ib'äl xub'an ri jäb' kaqiq' puwi' ri uwachulew, xuq sib'aläj e k'ï chi winäq xek'amïk. Chuwüq q'ij k'u rï' xo'pön ri alab'om chwäch ri ko'ch sib'aläj sachnäq kik'u'x ma xkïl ri k'äx ri tajïn kakirïq ri winäq pa ri uwachulew, xkikolala taq ri atz'yäq ri kikojom, te k'u ri' xekik'amala' apan ri q'ana tzü, ri raxa tzü xuqe ri kaqa tzü xekisik'ila ri loq'oläj sutz', loq'oläj jäb', kaqiq', ri kaqul xuqe ri xkoyopa'; chema ma k'u ketzalïj tach loq,

kakiraqaqëj kchi' chech kisik'ixik; chema man ku'l täj. Xsach kik'u'x xkichaple'j ka'ylob'em k'ate kakilö mäj chi ri q'ëq atz'yäq, xuqe ri q'eqa tzü toröm kan ri uwï'. Rï' are jün alä rï' xkojöw b'ïk xkitzukuj xkilö mäj chi ri alä.

Aninäq k'üt xeb'e ri alab'om chech utzukixïk ri alä xekiriqa' puwï' le nimaläj polö tajïn katzeyo'p wï kamnäq chïk, xäq xew ri q'ëq atz'yäq xkelesäj la chech xepetïk. Xu'l cho ja xkisik'ïj ri nimaläj b'irirem chpäm ri tzü xopän k'üt chema rük' ke'ëb' raqän chïk, te k'u rï' xkäj tzalijem ri sutz', ri jäb', ri kaqiq', ri kaqül ja xuqe ri xkoyopa' xuq te k'u rï' xja'mar ri k'äx puwi' ri uwachulew, rumäl k'u xuq utoq'ob'axïk kiwäch ri winaq pa ri uwachulew, che ukab' q'ij aq'anoq are xkitör uwï' ri saqa tzü are chi kajeqï' rï q'ij pa kiwï'.

El financiamiento para la impresión masiva de este Documento Didáctico, proviene del Convenio de Préstamo No. 520-V-038, suscrito el 27 de Diciembre de 1984, entre el Gobierno de la República de Guatemala y el de los Estados Unidos de Norteamérica, representado por la Agencia para el Desarrollo Internacional —AID—.

IMPRESO POR
Editora Educativa
[illegible] AV. "A" 12-[illegible], ZONA 7 TIKAL [illegible]
TEL. [illegible] GUATEMALA, C.A.

Pa wä' we wuj rï' kariqitäj jün keli'kalaj ch'ob'oj, kech kän ri eqati't qamam, cher sib'alaj utz kaketa'maj ri ak'alab' ri kakichaple'j utijoxïk kib' chech ri qas kich'ab'al, cher are le ch'ab'äl K'iche'.

Ub'ina'am chi jutaq lë' chi ch'ob'oj chïk:

Ri chaqab'alä utiw	(nivel 1)
Ri ukochi ri aläj atol	(nivel 2)
Ri u'q'ojom ri juyüb'	(nivel 2)
Kich'ob'oj kän eqati't qamam	(nivel 3)

